

Грона Наталія Вікторівна –

кандидат педагогічних наук, викладач вищої категорії, викладач-методист Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу імені І. Я. Франка. Коло наукових інтересів: методика навчання української мови, початкова школа, комунікативно-стилістичні вміння, орфографія.

e-mail: na-ta-sha2008@mail.ru

ПІДРУЧНИК, ЩО ВІДПОВІДАЄ НА ВИКЛИКИ ЧАСУ

(рецензія на підручник авторів В. І. Новосьолової та Н. В. Бондаренко «Українська мова», 8 клас для загальноосвітніх навчальних закладів)

Структура, зміст, методи роботи зі шкільними підручниками розкривають дидактичні принципи педагога: серйозні вимоги до школяра, урахування його інтересів і можливостей, продуманість усього процесу класної й домашньої роботи з підручником, відбір з наукової системи найнеобхіднішого й т. ін.

Сучасна дидактична позиція обґрунтовує роль учнів як суб'єктів навчання, які беруть участь в отриманні знань самостійно, у їхній творчій переробці й використанні. Сучасний підручник має забезпечувати ті структурні компоненти, які стимулюють активну пізнавальну діяльність учнів. Таке поєднання елементів власне підручника (систематичне викладання основ наук), робочої книги (запитання, завдання, проблемні настанови), збірника навчальних матеріалів й елементів довідника (покажчики, таблиці, словники) забезпечить ефективний результат навчального процесу.

Саме таке гармонійне поєднання цих позицій ми виділили в аналізованому підручнику, який повною мірою і вичерпно реалізує його предметний зміст, визначений навчальною програмою. Змістове наповнення пропонованих програмою частин навчального матеріалу передбачає реалізацію кожної з них. Зміст підручника спрямовано на реалізацію основної змістової лінії – комунікативної. Решта змістових ліній логічно вписуються в загальний зміст програмових вимог у процесі виконання вправ і завдань різних типів.

Обсяг підручника рівнозначний кількості навчальних годин, відведених на вивчення предмета.

Підручник чітко структурований, містить передмову, розділи, параграфи за темами, додаткові матеріали. У передмові містяться роз'яснення щодо того, як працювати з підручником, як користуватися умовними позначками, піктограмами тощо. Розподіл навчального матеріалу за розділами дидактично виправданий, логічно вибудований.

Виклад навчального матеріалу послідовний, забезпечує наступність навчального процесу: від повторення раніше вивченого до оволодіння складними мовними конструкціями й поняттями та практичного застосування їх.

Компетентнісну орієнтованість змісту підручника реалізовано в змісті завдань, які передбачають формування не лише знань, а й способів діяльності, здатності застосовувати вивчене в різноманітних навчальних і життєвих ситуаціях, наприклад, завдання до вправи 145: «Ви – в ресторані. Попросіть у офіціанта меню. Порадьтеся і замовте обід, використовуючи числівники й невідмінювані іменники в ролі підмета» (але недотримана вимога милозвучності,

після тире вживаємо в цьому випадку у) або вправа 332: «*Уявіть, що ви приїхали з екскурсії замком Паланок. Підготуйте й запишіть путівник або звіт про побачене*»; висловлювати власні судження, обґрунтовуючи їх, наприклад, вправа 314: «*Розкажіть, що ви знаєте про однорідні члени речення. Наведіть приклади з тексту. Поясніть уживання при них розділових знаків. Дослідіть невідоме, дайте визначення однорідним членам речення й перевірте свої висновки за теоретичним матеріалом*»; здійснювати логічні міркування, оцінювальні дії, наприклад, вправа 317: «*Прочитайте. Знайдіть однорідні члени речення. Дослідіть художню виразність речень. Поясніть, якими сполучниками зв'язані однорідні члени. З якою метою повторюються сполучники при однорідних членах? Якого смислового відтінку вони надають мовленню?*»; формулювати висновки, наприклад, вправа 334: «*Визначте, чи є в тексті однорідні члени речення, випишіть речення з ними. Усно вкажіть, якими засобами вони поєднуються, яку синтаксичну роль виконують та якими частинами мови виражені*» тощо. Підручник сприяє формуванню в учнів, окрім предметної, також ключових компетентностей, зокрема, вміння вчитися прослідковується у вправах на моделювання, вико-

нання завдань за алгоритмічним приписом (алгоритми синтаксичного розбору речень різних типів), соціальної, наприклад, у змісті вправи 352: «*Запишіть з голосу вчителя, самостійно продовжуючи ряди однорідних членів речення: «На шпальтах газет та в ефірі телеканалів регулярно порушується тема занедбаного стану унікальних пам'яток культурної спадщини України. Це питання є настільки болючим, що вже давно слово «пам'ятка» асоціюється з негативними словами: «проблема», «небезпека», «руїнація», ... На цьому тлі тривають жваві дискусії щодо шляхів виправлення ситуації, пошуку джерел потрібних ресурсів для порятунку історичних об'єктів і перетворення їх на привабливі туристичні цікавинки, ... (О. Копитько); громадянської, наприклад, вправа 405: «*Прочитайте текст. Назвіть особливості стилю, до якого він належить. Яка проблема порушується автором? Яким чином ви намагаєтесь бути гарними дітьми своїх батьків?**

Звісно, є у світі батьки і діти. Будьте добрими дітьми своїх батьків. Українська народна мудрість говорить: три нещастя є в людини – смерть, старість і погані діти. Старість, безперечно, – невідворотна, смерть, на жаль, невблаганна, перед цими нещастями ніхто не може зачинити двері власного дому. А від поганих дітей дім можна, на щастя, вберегти, як від вогню.

Що означає бути добрим сином, доброю дочкою? Це означає приносити тільки мир, спокій, радість і щастя. Не додавати тривоги, горя, прикrostі, ганьби. Не допустити, щоб старість батька і матері була отруєна вашою ганебною поведінкою. Турбота про мир і спокій у сім'ї, про радість і щастя батьків, немає сумніву, повинна стати головним бажанням вашого життя.

*Пам'ятайте: як ви, діти, шануєте своїх батьків, так і, безперечно, ваші діти шануватимуть вас, коли ви станете батьками (В. Сухомлинський)»; загальнокультурної у вправі 368: «*Прочитайте текст. Висловіть власне ставлення до пошанної форми звертання до співрозмовника.**

Як ми сьогодні частіше звертаємося до співрозмовника – на «ти» чи на «ви» або «Ви»? В українців здавна вважається, що «тикають» лише некультурні й невічливі люди. Але сучасна мода все більше розмиває межі традиційної української культури, зокрема її мовленнєвої, і нав'язує панібратське «ти».

На таку фамільярність у народі здавна сформульована дотепна відповідь: «Я з вами, шановний пане, свиней (у деяких варіантах – гусей) не пас!»; здоров'язбережувальної, наприклад, у вправі 288: «Надзвичайно важливою проблемою сьогодення і майбутнього залишається охорона здоров'я людей, збільшення активного довголіття і тривалості життя. Для цього потрібні зусилля не тільки медиків, а й біологів, біохіміків, кібернетиків, представників різних галузей наук.

Розвиток яких наук сприятиме розв'язанню перелічених проблем? Передусім, біології, генної інженерії, біотехнології.

Отже, у молодих попереду багато роботи (Б. Патон)» та ін.

Чітко простежується в підручнику й реалізація діяльнісного підходу, зокрема через систему завдань, проблемних ситуацій, які спонукають до активної діяльності кожного учня на уроці і водночас до свідомої самостійної роботи. Наприклад, завдання для рефлексивного коментаря в кінці кожної теми, зокрема: «Проаналізуйте свою роботу на уроці. Чого ви навчилися? Що пригадали? Які знання чи вміння сприяли засвоєнню нових знань? Чи достатньо активні ви були на уроці?»; до застосування на практиці здобутих знань, до колективної діяльності та самоосвіти, зокрема, вправа 140: «Ви їдете в поїзді далекого прямування. Ні ви, ні ваші сусіди по купе не наважуються першими почати розмову. Придумайте початок розмови з незнайомою людиною і продовжіть діалог».

Реалізації компетентнісної спрямованості трансформаційної функції підручника значною мірою також сприяє його орієнтовний апарат, зокрема система рубрик – рубрикація, яку представлено в цьому підручнику словесними, графічними й зображувальними рубриками. Посиленню орієнтувального значення заголовків сприяє використання образотворчих рубрик у вигляді схем або малюнків, які символізують образ теми, явища, об'єкта, позначають і подають головний зміст певної частини підручника, а також мають національний колорит. Використали автори й малюнки-заставки перед заголовками розділів, що створюють образи розділів; смуги з фотографіями, що виділяють головне в темі. Такі конструкції поліпшують організацію навчального матеріалу.

Для позначення структурних елементів широко застосовано умовні розпізнавальні знаки й зображення – сигнали-символи. Представляючи розпізнавальну прикмету елемента навчального матеріалу, сигнали-символи передають відомості, які є інформацією до дії. Сигнали-символи покращують роботу з провідними поняттями, слугують ефективним засобом встановлення внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, вони сконструйовані за системним принципом є відносно автономні й своєрідні, лаконічні, і становлять використання звичних для учнів цієї вікової групи асоціацій і стереотипів.

Структура навчальної книжки доцільна з погляду вимог до підручника: основний та додаткові матеріали розподілено раціонально.

Відповідно до сучасних дидактичних вимог підручник охоплює в методичній структурі постановку запитання і формування мотиву навчальної діяльності, яка передбачається. Автори підручника поглянули на розділи змісту з позиції учня: «Для чого мені потрібний цей курс, тема, розділ?». Звідси – наявність пропедевтичних ввідних запитань, завдань, текстів, вправ, які готують до вивчення нового, створюють проблемні ситуації.

Усі допоміжні компоненти підручника: передмова, зміст, рубрикація (частини тексту, розділи, назви параграфів і пунктів) мають вдале дидактичне і технічне опрацювання. Назви відповідають змісту, який розкривається, а в самому параграфі виокремлено теоретичну й практичну частини, виділено головні думки, мають фактичну, а не формальну відповідність, які допомагають учням орієнтуватися в усьому обсязі матеріалу, який вивчається. Загальна методична структура підручника узагальнює не тільки репродуктивний шлях діяльності (передачу головних знань), але й продуктивний, частково-пошуковий, проблемний, творчий методи.

Матеріал кожного розділу, параграфа викладено в певній послідовності: теоретичний матеріал, матеріал для вироблення мовних і мовленнєвих навичок та додаткові рубрики, які допоможуть реалізувати навчальну, розвивальну, виховну мету уроку: «Запитання-сходінка до

опанування нових знань», «Розрізняйте значення і вживання слів», «Робота з текстом», «Спостереження», «Творче завдання», «Проблемні завдання», «Завдання підвищеної складності», «Редагування», «Робота в парах і в групах», «Проектна діяльність», «Рефлексія», «Завдання з використанням комп'ютера». Але інколи проектні завдання ускладнюються іншими завданнями, наприклад, вправа 125 містить завдання: *«Підготуйте проект «Тиждень екології». Підготуйте для школярів 5 класу вашої школи тренінг-навчання «Від чистої душі до чистої води». Висловіть ваше ставлення до цієї глобальної проблеми, що в ньому піднімається. Заплануйте проведення акцій з очищення берегів річки, ставків, організуйте роботу екологічних патрулів, юних екожурналістів, фотоко-респондентів. Зафільмуйте роботу учасників акції. Підготуйте й напишіть розповідь про викона-ну роботу. Розповідь можна скласти як звіт»*. Проектна діяльність і так є об'ємною в часовому і змістовому планах вираження, а тут ще й пропонується низка об'ємних творчих завдань. Бажано такі завдання розділити.

До окремих вправ подано подвійні завдання, зокрема, вправа 54: *«З'ясуйте, хто з мовців припустився помилки і в чому вона полягає»*; вправа 21: *«Схарактеризуйте емоційно-експресивне забарвлення й умотивуйте авторське слововживання її»*. Таке подвійне навантаження на запитання ускладнює отримання повної й ґрунтовної відповіді

Навчальний матеріал, систему завдань і вправ дібрано таким чином, щоб досягти реалізації внутрішньопредметних (опора на раніше вивчене), міжпредметних (українська мова, література, історія, інформатика) зв'язків.

Кожну тему, на якій вивчається відповідне граматичне поняття, структуровано тематично, що відповідає такій структурно-логічній моделі:

НАЗВА ТЕМИ
Тематичний напрям теми
Мотивація навчальної діяльності
Проблемні запитання, завдання
<p>Етапи роботи над граматичним поняттям:</p> <ul style="list-style-type: none"> • формування граматичних понять полягає в аналізі мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття; узагальнення істотних ознак, • установлення зв'язків між ними та введенні терміна; • формування уточнення суті ознак поняття і зв'язків між ними; • конкретизація вивченого поняття завдяки виконанню вправ, які вимагають практичного застосування одержаних знань.
Вправи й завдання на стилістичне використання поняття, яке вивчається
Рефлексивний коментар теми

У підручнику здійснено раціональний розподіл тексту на основний, додатковий і пояснювальний у логічному співвідношенні й взаємозв'язку.

Основний текст, який несе навчальне навантаження, завдання, позатекстові компоненти виокремлено за допомогою відповідного шрифту, кольору, умовних позначок, що значно полегшить роботу учня і вчителя з підручником.

Розподіл змісту за розділами, темами рівномірний. Чітко структуровано види роботи на уроці: передбачення очікувань від уроку, епіграф уроку, мотивація навчальної діяльності, актуалізація опорних знань, вибірково-розподільна робота, варіативне домашнє завдання («Виконайте один із варіантів домашнього завдання»).

Апарат організації засвоєння навчального матеріалу містить систему вправ, завдань умовно-комунікативного, комунікативного спрямування, репродуктивного та продуктивного характеру, повністю забезпечуючи інтегрування мовного і мовленнєвого аспектів змісту навчання.

Підручник орієнтує вчителя на залучення учнів до всіх видів мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання, письмо.

У підручнику наявні довідкові матеріали: термінологічний словник у кінці підручника, схеми синтаксичного розбору, узагальнювальні таблиці. До речі, не завжди зручно шукати пояснення значення слів, постійно звертаючись до словника в кінці підручника. Можливо, краще було б умістити пояснення значення незнайомих слів під завданням до вправи.

Цікавим і змістовним є вдале використання паронімії в ході лексичної роботи, наприклад, під час пояснення значення слів «пам'ятка» і «пам'ятник» учням пропонується таке завдання: *«Як вони (ці слова) відрізняються за значенням, походженням і сферою вживання? Чи може пам'ятник стати пам'яткою?»*

Вправа 80 містить завдання, яке потребує попереднього виконання (описати свій улюблений куточок природи), але, де і коли його повинні виконати учні, не вказано: *«Розгляньте світлинки, прочитайте вірш Миколи Вінграновського. Яке враження вони залишили, який настрій у вас викликали? Зіставте зміст поезії зі змістом свого опису улюбленого куточка природи України. Як вдалося вам передати любов до рідної землі? Прокоментуйте свій опис».*

Предметне поле для засвоєння відповідає встановленим у сучасній лінгвістичній науці положенням. Але окремі аспекти потребують доповнення, наприклад, правило на с. 22: *«Словосполучення – це синтаксична одиниця, яка складається з двох і більше за змістом і граматично об'єднаних повнозначних слів, на основі підрядного (мальовничі куточки, приховувати таємниці, краса краєвидів) чи сурядного синтаксичного зв'язку (сьогодні й завжди, червоне і чорне)»*, але ж компоненти сурядних словосполучень можуть поєднуватися й безсполучниково: *сміятися, радіти; радість, успіх*.

Навчальний зміст підручника науково коректний, факти в навчальних та додаткових текстах достовірні, але окремі положення потребують перебудови.

Процес формування граматичних понять і уявлень учнів забезпечено науково точними означеннями, термінологією, прийнятою в науці, повнотою розкриття сутності мови як цілісної системи.

Стиль текстів – поєднання ознак наукового й науково-популярного стилів; а також художнього з метою впливу засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття і волю учнів, формування ідейних переконань, моральних якостей та естетичних смаків. Зміст текстів відповідає гендерному підходу з метою утвердження рівних можливостей для самореалізації кожної особистості, передбачає відсутність орієнтації на «особливе призначення» чоловіка чи жінки, забезпечує максимальний розвиток особистих нахилів і здібностей учнів без огляду на «закон статі»; спрямовує навчально-виховну діяльність на опанування дівчатами й хлопцями низки гендерних ролей, задля їхньої успішної соціальної адаптації в майбутньому.

Мова текстів лаконічна, точна й зрозуміла для учнів, позбавлена будь-яких дискримінаційних смислів, відповідає нормам української літературної мови й може слугувати зразком для мови учня, формує його мовну компетентність, відображає функціонально, жанрово-стильові можливості національної комунікації.

Матеріал викладено доступно. Обсяг (2-3 сторінки на один параграф) і складність відповідають можливостям засвоєння його учнями підліткового віку на належному рівні й за встановлений час (не більше 5±2 нових одиниць матеріалу, не більше 4% суб'єктивно незнайомих слів, у тому числі й наукових термінів).

Матеріал за ступенем абстрактності викладу відповідає віковим психологічним особливостям учнів; доцільно використані аналогії для пояснення складних процесів, наявні приклади для пояснення абстрактних понять, достатність і вичерпність наведених пояснень, вказівок тощо; доцільність обраних конструкцій речень для розуміння тексту (оптимальна кількість для розуміння і сприйняття учнями середніх класів варіюється в межах 10-15 слів у реченні).

Підручник відповідає новітнім досягненням сучасної науки, установленим у ній положенням; наведені факти й поняття – вірогідні. Простежується забезпечення системності й цілісності

знань, відображено еволюції наукових ідей, роль діячів науки, насамперед вітчизняних учених, у розвитку різних галузей науки, історичного минулого України.

Образотворчий і умовно-графічний матеріал, малюнки, документальні фотографії розміщено методично доцільно, їхнє використання спрямоване на роботу учнів з ілюстративним матеріалом; вони виступають наочною опорою мислення й посилюють пізнавальний, естетичний, емоційний та інші аспекти навчального матеріалу підручника.

Ілюстративний матеріал, на нашу думку, повноцінно реалізує провідні функції підручника (розвивальна спрямованість наочних зображень, інформаційність, естетичне виконання, національний колорит). Дидактично обґрунтований зв'язок наочних зображень із текстом та іншими структурними компонентами підручника, ілюстрації відповідають віковим особливостям школярів. Художнє оформлення якісне, формат, обсяг, поєднання кольорів, естетичне сприйняття доцільне.

Ефективно поєднані різні типи завдань і вправ в апараті засвоєння, зокрема – пропедевтичні, ввідні, пробні, тренувальні, достатня кількість творчих і розвивальних, часто репродуктивні завдання поєднуються з творчими, тобто вправи стають комплексними. У таких вправах можна простежити всі види мовного розбору, який покликаний формувати комунікативну компетентність учнів і ґрунтується на усвідомленні мовленнєвознавчих понять, удосконаленні мовленнєвих умінь та навичок (продуктивних: говоріння, письмо, рецептивних: читання, аудіювання), удосконаленні вмінь, навичок спілкування, адекватних до сфер ситуації спілкування. Завдання та вправи розташовано з урахуванням основних етапів процесу навчання – сприймання навчального матеріалу, усвідомлення й осмислення його (розуміння, закріплення, застосування на практиці).

Зміст підручника сприяє формуванню патріотизму, любові й поваги до Батьківщини, свого народу, його мови, державних, національних, родинних цінностей, толерантному ставленню кожної людини, незалежно від її статі, етнічної, релігійної, культурної приналежності чи інших ознак, навчає міжнародного і міжконфесійного діалогу; виховує особистість, готову до ефективної міжкультурної взаємодії в нових історичних реаліях.

Полікультурне виховання зорієнтоване на виховання індивіда, який зберігає свою соціально-культурну ідентичність, який прагне до розуміння інших культур, який поважає інші культурно-етнічні спільності, який уміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань, який готовий до активної творчої діяльності в динамічному полікультурному й багатонаціональному середовищі. Зміст підручника відображає елементи полікультурного виховання, зокрема, завдання до вправи 353: *«Уявіть, що ви йдете старовинним центром Риму й усвідомлюєте, що там ніхто й в гадці не має, що деінде буде щось не реставровано, а реконструйовано.*

Перегляньте світлини. Яка ваша реакція? Схарактеризуйте зміни, що відбулися з культурними спорудами від часу їх створення. Поділіться з сусідом по партії своїми враженнями й міркуваннями? Складіть і озвучте діалог»; вправа 520: «Весь світ пам'ятає історію хіросімської дівчинки Садако Сасаки, яка в чотирирічному віці пережила атомне бомбардування й почала складати паперових журавликів, маючи надію, що вони допоможуть їй видужати...»

З метою поглиблення принципу полікультурності, що передбачає інтегрованість української національної культури в контексті європейських та світових цінностей у загальнолюдську культуру, у плані побажань – розширити коло таких текстів.

Зміст підручника виховує характер, сприяє розвитку особистості, створенню умов для самовизначення і соціалізації учня на основі соціокультурних, духовно-моральних цінностей і прийнятих у суспільстві правил і норм поведінки в інтересах людини, родини, суспільства і держави; навчає раціонального природокористування, дотримання безпечних норм життєдіяльності.

Відзначаючи відповідність підручника вимогам Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та змістовим лініям навчальної програми, варто схвально оцінити його змістове наповнення й методичний апарат, а також інноваційну структуру. Рецензована праця, безперечно, актуальна й потрібна для розвитку й удосконалення сучасної шкільної мовної освіти.